

ІСПАНСЬКИЙ ЛЕКЦІЙНИЙ ДИСКУРС ПРО СОЦІАЛЬНУ ПЕДАГОГІКУ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

SPANISH LECTURE DISCOURSE ON SOCIAL PEDAGOGY AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

У статті наведено приклади публічних лекцій іспанських освітян, проведених у 1880–1920-х роках (переважно у наукових товариствах) та присвячених новітньому науковому напрямку – соціальній педагогіці. Показано, що на межі ХІХ–ХХ століть у численних лекційних промовах іспанськими освітянами порушувалися питання стосовно соціальної педагогіки. У лекційному дискурсі Хосе Ортеги-і-Гассета, Луїса де Сулуети, Фелікса Марті Альпера, Руфіно Бланко, Марії Карбонель Санчес, Сезара Сіліо, Антоніо Ройо Вільянови, Марії де Маесту та багатьох інших освітян здійснювався аналіз різних соціально-педагогічних аспектів, зокрема, факторів та інституцій соціального виховання, соціально-виховної функції школи, цілей громадянського виховання, ціннісного значення суспільної солідарності тощо.

Іспанський лекційний дискурс межі ХІХ–ХХ століть виступає важливим історико-педагогічним джерелом, що вможливило розуміння масштабності охоплення тогочасною науковою думкою соціально-педагогічної проблематики. З'ясовано, що велике значення у становленні наукової соціальної педагогіки в Іспанії мав знаменний дискурс «Соціальна педагогіка як політична програма» Хосе Ортеги-і-Гассета на зібранні наукового товариства у м. Більбао 12 березня 1910 року. Упродовж 1910-х років лекційні виступи іспанських освітян, присвячені соціальній педагогіці, численно зростали. Іспанський лекційний дискурс 1920-х років (наприклад, лекції Марії де Маесту, Фернандо Сан Мартіна, Фелікса Рестрепо та інших) пронизаний рефлексіями стосовно соціально-педагогічної науки, її витоків, видатних представників.

Установлено, що на межі ХІХ–ХХ століть розпочалося генерування іспанської національної концепції соціальної педагогіки. Цей процес, хоча і здійснювався у рідній європейській реформаторській педагогічній школі, мав свої національні особливості. Лекційний дискурс про соціальну педагогіку в Іспанії у 1880–1920-х роках – живе свідчення боротьби освітянської спільноти за освітній прогрес, демократизацію школи, процвітання рідної країни.

Ключові слова: іспанський лекційний дискурс, іспанські освітяни, соціальна педагогіка, соціальне виховання, соціально-педа-

гогічна проблематика, лекційні промови, наукове товариство.

The article provides examples of public lectures by Spanish educators, held in the 1880–1920s (mainly in scientific societies) and dedicated to the newest scientific direction – social pedagogy. It is shown that at the turn of the 19th and 20th centuries, Spanish educators raised issues related to social pedagogy in numerous lecture speeches. In the lecture discourse of Jose Ortega y Gasset, Luis de Zulueta, Felix Marti Alpera, Rufino Blanco, Maria Carbonel Sanchez, Cesar Sillio, Antonio Royo Villanova, Maria de Maeztu and many other educators, an analysis of various socio-pedagogical aspects was carried out, in particular, factors and institutions of social education, the socio-educational function of school, the goals of civic education, the value significance of social solidarity, etc.

The Spanish lecture discourse at the turn of the 19th and 20th centuries is an important historical and pedagogical source, which makes it possible to understand the magnitude of coverage of social and pedagogical problems by the scientific thought of that time. It has been found that the significant discourse “Social Pedagogy as a Political Program” by Jose Ortega y Gasset at a meeting of a scientific society in Bilbao on March 12, 1910 was of great importance in the formation of scientific social pedagogy in Spain. During the 1910s, the number of lectures by Spanish educators devoted to social pedagogy increased significantly. The Spanish lecture discourse of the 1920s (for example, lectures by Maria de Maeztu, Fernando San Martin, Felix Restrepo, and others) is permeated with reflections on socio-pedagogical science, its origins, and outstanding representatives.

It is established that at the turn of the 19th and 20th centuries, the generation of the Spanish national concept of social pedagogy began. This process, although carried out in the course of the European reformist pedagogical movement, had its own national characteristics. The lecture discourse on social pedagogy in Spain in the 1880–1920s is a living testimony to the struggle of the educational community for educational progress, democratization of school, and prosperity of the native country.

Key words: the Spanish lecture discourse, Spanish educators, social pedagogy, social education, social and pedagogical problems, lecture speeches, scientific society.

УДК 37.013.42(460)“1880/1929”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/84.1.2>

Зайченко Н.І.,

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Постановка проблеми у загальному вигляді.

На межі ХІХ–ХХ століть в Іспанії проводилися численні лекції та лекторії (переважно у наукових товариствах), присвячені новітньому науковому напрямку – соціальній педагогіці. Повідомлення про ці заходи широко висвітлювалися в іспанській пресі, зокрема у мадридських педагогічних періодичних виданнях – часописі «Сучасна школа», газеті «Освіта» та інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання становлення та історичного розвитку соціальної педагогіки як наукової галузі натеper залишаються недостатньо дослідженими. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні у 1920–1990-х роках вивчала вітчизняна педагогиня Л. Штефан. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті досліджувала українська науковиця А. Рижанова.

Окремі історичні аспекти становлення наукової соціальної педагогіки висвітлювала О. Безпалько. Питання історії іспанської соціальної педагогіки розкрито в наукових розвідках Х. Кінтани (J. Quintana Cabanas), П. Фермосо Естебанеса (P. Feroso Estebanez), А. Тіани (A. Tiana Ferrer), Х. Каріде Гомеса (J. Caride Gomez), Х. Саеса Каррераса (J. Saez Carreras), С. Торіо Лопес (S. Torio Lopez) та інших.

Вивчення іспанського лекційного дискурсу про соціальну педагогіку на межі XIX–XX століть здійснювалося у контексті історико-педагогічного дослідження освітніх процесів (Н. Дем'яненко, Н. Дічек, В. Майборода та інші), філософського осмислення педагогічних й освітніх феноменів (А. Бойко, В. Луговий, В. Шевченко та інші), порівняльного аналізу закордонного досвіду педагогічної теорії і практики (Т. Левченко, О. Локшина, О. Матвієнко та інші).

Мета статті – з'ясувати зміст іспанського лекційного дискурсу про соціальну педагогіку на межі XIX–XX століть; навести приклади публічних лекцій іспанських освітян, проведених у 1880–1920-х роках та присвячених соціальній педагогіці – новітньому науковому напрямку.

Виклад основного матеріалу. У статті «Іспанія як колонізаторська нація» (Revista contemporanea, 1883), що містила зміст лекції, прочитаної автором на Амстердамській виставці 10 вересня 1883 року, філософ Хосе дель Перохо (Jose del Perojo) стверджував: «колонізувати – це справа настанова нового народу на цивілізоване життя, що одним словом позначається як соціальна педагогіка» [1, с. 318].

У публікації йшлося про іспанську колонізацію як «одне з найграндіозніших явищ модерної історії» [1, с. 316].

Мислитель доводив, що колонізація означала прогресування, піднесення на вищий рівень колоніального народу. «Колонізувати є синонімом поняття цивілізувати, а колонізація – синонімом поняття цивілізація; тож, уся мета її – піднести народ, відносно відсталий, на вищий рівень культури та прогресу, на якому знаходиться колонізатор», – пояснював Хосе дель Перохо [1, с. 317–318].

На переконання філософа, шлях до піднесення колоніального народу на вищий рівень культури та прогресу – то є шлях соціальної педагогіки, шлях всезагального просвітництва.

Викладач права у Саламанкському університеті Енріке Гіль Роблес (Enrique Gil y Robles) у дискурсі «Університетська свобода» (La Ciencia Cristiana, 1884), захищаючи ідею про виключно просвітницьку сутність університету, наголошував: «Проте якщо в цьому сенсі університетські заняття є соціальною педагогікою, що настановляє народи та їх влади у розумінні та провадженні своїх прав та обов'язків, то університет виконує справжні

консультативні, прямі функції, коли спонтанно чи на прохання інших висловлює думки та постанови зі складних питань догматики, моралі і права, прояснюючи таким чином найвищі питання віри, совісті та тимчасового щастя суспільств» [2, с. 141].

На зібранні Організації сприяння мистецтвам 19 листопада 1888 року викладач математики Хуліан де ла Регуера (Julian de la Reguera) виступав із доповіддю «Роздуми про соціальне виховання», у якій головним чином характеризував методи навчання школярів [3, с. 2].

Викладач Інституту Авілі Луїс Альварес Мороте (Luiz Alvarez Morote) 27 лютого 1902 року проводив лекцію «Соціальне виховання у сучасному житті» у мадридському Атенеї. У замітці про захід стверджувалося, що «лекцію високо оцінили слухачі» [4, с. 3].

На відкритті Конгресу республіканської молоді у Барселоні 19 квітня 1908 року педагог Луїс де Сулуета (Luis de Zulueta) представляв доповідь на тему «Навчання і соціальне виховання» [5, с. 2].

У лекції, даній інспектором початкового навчання Гранадського університетського округу Габріелем Панкорбо (Gabriel Pancorbo) у педагогічному коледжі 25 серпня 1908 року, було зосереджено увагу на соціально-виховній функції школи. Лектор проводив ідею про значення школи для становлення особистості дитини передусім як виховної інституції. Одним із провідних виховних напрямів сучасної школи, на погляд Габріеля Панкорбо, має бути громадянське виховання, що «немов компас вказує ступінь культури народу» [6, с. 1111].

У замітці про захід зазначалося, що на лекції були присутні близько 70 вчителів державних шкіл зі Гранади, Малаги, Альмерії, Хаену, Севільї, а також вчителі приватних шкіл та студенти педагогічних коледжів [6, с. 1111].

На педагогічному конгресі в м. Сарагоса у листопаді 1908 року Фелікс Марті Альпера (Felix Marti y Alpera) виступив із промовою стосовно значення школи як суспільної інституції. Він стверджував: «У соціальному значенні школа сприяє зближенню дітей одне до одного, полегшує єднання і братерство поміж ними <...> долучає їх до суспільної солідарності та громадянської згоди» [7, с. 2].

На думку Фелікса Марті, школа виховує в «маленьких громадянах» почуття і розвиває здібності, необхідні для виконання майбутніх громадянських обов'язків, саме школа має назавжди посяти в дитячій душі перші зародки політичного ідеалу рідної країни. Суспільний характер школи виявляється й у тому, що вона є «складовим елементом суспільного устрою» [7, с. 2], вона здатна поширювати вплив, спроможний перевиховувати родину, змінювати середовище, звичаї.

«Школа може стати глашатаєм для вищих суспільних верств, надихаючи їх виходити в державній

політиці з принципу блага для всіх», – зауважував Фелікс Марті Альпера [7, с. 2].

12 березня 1910 року у знаменному величому дискурсі «Соціальна педагогіка як політична програма» Хосе Ортега-і-Гассет (Jose Ortega y Gasset) на зібранні наукового товариства «El Sitio» у м. Більбао проголошував: «соціальна проблема є за сутністю педагогічною» [8, с. 1].

Хосе Ортега-і-Гассет представив на розсуд іспанської інтелектуальної публіки своєрідне авторське бачення «іспанської проблеми», яка була в його розумінні доленосним хрестом (або перехрестям) в історичному русі рідної країни. Роздуми славетного філософа стосовно «іспанської проблеми» імпліцитно та експліцитно наповнені соціально-педагогічними інтенціями, хоча сам Хосе Ортега-і-Гассет окреслив даний дискурс як «програму політичну» [9, с. 69].

У квітні 1910 року Леопольдо Паласіос Моріні (Leopoldo Palacios Morini) у тому ж науковому товаристві «El Sitio» виступав із доповіддю на тему «Інституції соціального виховання у сучасному суспільстві». У замітці про захід повідомлялося, що «слухачі сприймали представлену доповідь із непідробним захопленням» [10, с. 2].

У № 11147 від 9 травня 1910 року газети «Ліберал» вказувалося про лекцію «Соціальне виховання у різних аспектах професійного навчання» Франсіско Понте (Francisco Ponte y Blanco) у Галісійському Патронаті робітників [11, с. 3].

13 лютого 1913 року педагог Руфіно Бланко (Rufino Blanco Sanchez) у мадрридському Атенеї викладав лекцію на тему «Походження іспанських педагогічних ідей». У замітці про захід у газеті «Універсум» зазначалося, що лектор багато уваги приділив значенню католицьких ідеалів в історії іспанської педагогіки. Розглядаючи напрями модерної педагогіки, Руфіно Бланко схарактеризував і соціальну педагогіку [12, с. 1].

У лекції «Соціальна педагогіка», прочитаній Сезарем Сіліо (Cesar Silio) у мадрридському Атенеї 17 квітня 1913 року, вказувалося: «Уся фундаментальна праця педагогіки має бути справою соціалізації індивіда» [13, с. 6].

Педагогиня Марія Карбонель Санчес (Maria Carbonell y Sanchez) на зібранні у валенсійському Атенеї у квітні 1913 року представила доповідь на тему «Соціальна педагогіка. Знання. Наука та життя». Педагогиня стверджувала, що в сучасному суспільстві соціальна педагогіка набуває все більш значущої ролі. Якщо для традиційної педагогіки характерно звернення до ізольованого індивіда, подібно до «споглядання атома у фізиці», то соціальна педагогіка спрямована на виконання складнішого завдання. Особистість людини формується у численних суспільних зв'язках, і вивчення цього процесу та самих соціальних відносин є «великою працею соціальної педагогіки» [14, с. 824].

Марія Карбонель Санчес відмічала, що «соціальна педагогіка покликана оголосити війну з усіляким убозтвом – природнім, розумовим, духовним, і поширити світло ідей та знання» [14, с. 825].

За своїм спрямуванням соціальне виховання передбачає такі роди людської діяльності, як: «розумову, засновану на знанні; економічну, – чим є праця і збагачення; духовну діяльність, яка пробуджує альтруїстичні мотиви, сприятливі для колективності» [14, с. 825].

Антоніо Ройо Вільянова (Antonio Royo Villanova) у своїй доповіді «Школа і суспільна солідарність» на конференції у мадрридському Атенеї у травні 1914 року робив висновок: «Суспільна солідарність – це те, що змушує індивіда розуміти, що суспільство не зможе існувати без індивіда, а він – не зможе без суспільства. Соціальна педагогіка виходить із цієї ідеї. Суспільна солідарність пояснюється тим, що індивід не ставить до держави з острахом, а держава не розглядає індивіда як жертву натиску» [15, с. 3].

На погляд іспанського освітянина, якщо в XIX столітті суспільним ідеалом була свобода, то в XX столітті – солідарність. Держава мала стати захисником і провідником суспільної солідарності. Саме просвітництво й обов'язкова освіта під проводом держави слугуватимуть суспільній солідарності. «Ні церква, ні синдикалізм, ні регіоналізм не спроможні забезпечити просвітництво. Церква захищатиме католиків; синдикалісти – відстоюватимуть школу Феррера, деструктивну; регіони прямуватимуть до втілення регіоналістських ідей. Але вони не захищатимуть громадян, які прагнуть до свободи та суспільної солідарності», – розмірковував Антоніо Ройо Вільянова [15, с. 3].

У лекції «Держава й навчання», прочитаній у березні 1915 року на зібранні робітників Елоєм Бульоном (Eloy Bullon), проголошувалося: «Педагогіка і політика – по суті одне й те саме. Педагогіка вчить, як керувати дитиною, направляти її; політика – як керувати народом, направляти його. Політика – це соціальна педагогіка, педагогіка – індивідуальна політика. Будь-який демократичний режим вимагає народної освіти. Демократичний режим без освіти є демагогією» [16, с. 2].

30 березня 1917 року педагогиня Марія де Маесту (Maria de Maeztu) у мадрридському Атенеї виклала лекцію на тему «Соціальна педагогіка», у якій здійснювала аналіз взаємодії школи та родини, педагогів та батьків учнів [17, с. 3].

Цей захід був останнім у циклі лекцій Марії де Маесту «Філософські основи педагогіки. Соціальна педагогіка». Попередні лекції викладалися 13 і 20 березня 1917 року в Атенеї [18, с. 3].

У курсі лекцій, прочитаних студентам факультету гуманітарних наук аргентинського Університету Ла-Плати під назвою «Актуальна концепція великих педагогічних проблем» 1927 року, Марія де

Маесту наголошувала на тому, що школа має бути, з одного боку, продовженням родини, а з іншого – підготовленням людини до життя, і більше того – школа є самим життям. «Стіна шкільної будівлі – це межа між двома світами: спонтанним суспільним життям, яке зачіпає саму школу, й упорядкованим, узгодженим, осмисленим життям усередині неї. Сучасна педагогіка прагне повсякчас зробити цю стіну тоншою, наблизити школу до життя», – пояснювала педагогиня [19, с. 434–435].

У лекції «Інституції соціального виховання» [20], прочитаній в Академії юриспруденції 8 лютого 1918 року, педагог Хосе Сартоу-і-Бакеро (Jose Sartou y Baquero) розмислював стосовно значущої політичної ролі соціального виховання. Він доводив, що лише за допомогою соціального виховання суспільство спроможне здолати неосвіченість, убогство, егоїзм й досягти того, щоб у майбутньому запанували право та справжня громадянська свобода.

Педагог Луїс Уерта (Luis Huerta) у виступі на тему «Соціальне виховання» на зібранні робітничої організації в Ель-Ескоріалі 15 січня 1919 року підкреслював, що «провідною метою соціального виховання є культивування солідарності в різних її проявах» [21, с. 208].

Освітнянин роз'яснював, що на шляху розбудови мирного і справедливого суспільства найбільш значущим є подолання кожною особистістю власного егоїзму і протиставлення йому альтруїстичних намірів, а це стане можливим за умови зрощування та плекання почуття суспільної солідарності.

Шкільний учитель Фернандо Сан Мартін (Fernando San Martin) у лекції «Соціальна педагогіка і вчитель», викладеній в актовій залі Інституту Уески 28 липня 1922 року, розмірковував про становлення соціально-педагогічної науки, цитував Генріха Песталоцці, Пауля Наторпа та інших видатних педагогів. Лектор констатував: «Суспільство є основним вихователем. Суспільство виховує та навчає на вулиці, на площі, у театрі, всюди» [22, с. 583].

Фернандо Сан Мартін також доводив, що роль учителя у суспільстві має бути набагато ширшою за наявну в дійсності. Суспільна роль учителя не може бути обмежена індивідуальним навчанням дитини, не може зводитися лише до викладання. Вона полягає у соціальному вихованні дитинства, у спрямуванні людини на життя в спільноті, у сприянні організації і розвитку школи як демократичної інституції [22, с. 584].

Падре Фелікс Рестрепо (Felix Restrepo) у Католицькій університетській академії 2 квітня 1925 року розпочав викладання курсу лекцій зі соціальної педагогіки. У ході першої лекції на тему «Виховання і суспільство» було висвітлено питання про сутність виховання та фактори виховання. Фелікс

Рестрепо наголошував на трьох важливих проблемах, що постали перед педагогічною наукою: по-перше, проблема явища культури в суспільстві; по-друге, проблема трансмісії культури; по-третє, інституції, що мають право виховувати, – родина, держава, церква. Лектор проаналізував вплив держави на виховання людини [23, с. 1].

В іншій лекції курсу «Виховання і суспільна організація», прочитаній 16 квітня 1925 року, Фелікс Рестрепо значну увагу приділив філософським і педагогічним вченням Джона Локка, Жан-Жака Руссо, Йоганна Гербарта, Отто Вільмана та інших, характеризував соціально-педагогічні ідеї зазначених європейських мислителів [24, с. 2].

У лекції «Виховання і соціальне питання» 23 квітня 1925 року Фелікс Рестрепо здійснював аналіз соціальної нерівності у суспільстві, соціальної політики у державі, підкреслював роль держави і церкви у розв'язанні «соціального питання» [25, с. 3].

Висновки. На межі XIX–XX століть розпочалося генерування іспанської національної концепції соціальної педагогіки. У тогочасній іспанській педагогічній думці і ліберального, і католицького спрямування було обґрунтовано теоретичні засади соціального виховання, визначено його мету, розкрито суспільне значення, з'ясовано ціннісні сенси. Становлення іспанської наукової соціальної педагогіки не було відірваним від загальноєвропейського контексту, здійснювалося у річищі європейського реформаторського педагогічного руху, хоча, безумовно, на національному ґрунті, про що детально йдеться у монографії [9].

Іспанський лекційний дискурс 1880–1920-х років, присвячений соціальній педагогіці, відтворював палітру авторських поглядів як на феномени соціального й громадянського виховання, так і на актуальне та історичне значення соціально-педагогічного наукового напрямку. Від 1910-х років, але особливо у 1920-х роках, іспанський лекційний дискурс (наприклад, лекції Марії де Маесту, Фернандо Сан Мартіна, Фелікса Рестрепо та інших) був пронизаний рефлексіями стосовно соціально-педагогічної науки, її витоків, видатних представників. Лекційний педагогічний дискурс в Іспанії на межі XIX–XX століть – живе свідчення боротьби освітянської спільноти за освітній прогрес, всезагальне просвітництво, демократизацію школи, процвітання рідної країни, цивілізаційний поступ.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Perojo J. España como nacion colonizadora. *Revista contemporanea*. Madrid, año IX. T. XLVIII. 1883, noviembre – diciembre. P. 316–343.
2. Gil y Robles E. La libertad universitaria. *La Ciencia Cristiana*. 1884. T. IV, № 39, 15 de agosto. P. 136–144.
3. El Fomento de las Artes. *La Justicia*. Madrid, Lunes 19 de noviembre de 1888. № 320, año I. P. 2.

4. Noticias. Ateneo de Madrid. *El Liberal*. Madrid, Sabado 1 de marzo de 1902. № 8179, año XXIV. P. 3.
5. Congreso de Juventudes republicanas. *El Pais*. Madrid, Lunes 20 de abril de 1908. № 7564, año XXII. P. 2.
6. El de Granada. *Suplemento a la Escuela Moderna*. Madrid, 26 agosto de 1908. № 1224, año XVIII. P. 1110–1112.
7. Congreso de Zaragoza. *La Educacion*. Madrid, 10 de noviembre de 1908. № 13, año XII. P. 2–3.
8. Una conferencia en “El Sitio”. La pedagogia social. *El Imparcial*. Madrid, Domingo 13 de marzo de 1910. № 15450, año XLIV. P. 1.
9. Зайченко Н. І. Іспанський педагогічний дискурс (кінець XIX – перша третина XX ст.): концептуалізація соціальної педагогіки: монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. 172 с.
10. Ecos del pais. Bilbao. *Diario de Madrid*. Miercoles 6 de abril de 1910. № 21, año I. P. 2.
11. Educacion social. *El Liberal*. Madrid, Lunes 9 de mayo de 1910. № 11147, año XXXII. P. 3.
12. Un triunfo de D. Rufino Blanco. Origen de las ideas pedagogicas españolas. *El Universo*. Madrid, Viernes 14 de febrero de 1913. № 4224, año XIV. P. 1.
13. La conferencia de don Cesar Silio. *La Tribuna*. Jueves 17 de abril de 1913. № 438, año II. P. 6.
14. Conferencias pedagogicas en el Ateneo de Valencia. Doña Maria Carbonell y Sanchez. *Suplemento a La Escuela Moderna*. Madrid, 30 de abril de 1913. № 1712. P. 824–826.
15. Conferencia del Sr. Royo Villanova. *La Correspondencia de España*. Viernes 8 de mayo de 1914. № 20.540, año LXV. P. 3.
16. Un discurso del señor Bullon. El Estado y la enseñanza. *El Universo*. Madrid, Lunes 15 de marzo de 1915. № 4956, año XVI. P. 2.
17. Conferencia en el Ateneo. *El Universo*. Madrid, Sabado 31 marzo de 1917. № 7689, año XVIII. P. 3.
18. Para hoy. Ateneo. *El Liberal*. Madrid, Martes 20 de marzo de 1917. № 13640, año XXXIX. P. 3.
19. Maeztu M. Concepcion actual de los problemas de la escuela primaria. *La Escuela Moderna*. 1927. № 433, octubre. P. 433–438.
20. Sartou y Baquero J. Las instituciones de educacion social. Conferencia de Don Jose Sartou y Baquero pronunciada en la sesion publica de 8 de febrero de 1918. Madrid : Establecimiento Tipografico de Jaime Rates, 1918. 43 p.
21. La educacion social. Conferencia dada en el Sindicato Obrero Catolico del Escorial el 15 de enero de 1919 por el profesor Luis Huerta, de la Facultad Internacional de Paidologia de Bruselas y excelente maestro español. *La Escuela Moderna*. 1919. № 330, marzo. P. 201–217.
22. San Martin F. La pedagogia social y el maestro. Conferencia dada en el Paraninfo del Instituto de Huesca el día 28 de julio de 1922. *La Escuela Moderna*. 1922. № 371, agosto. P. 575–585.
23. Academia Catolica Universitaria. Conferencia del padre Restrepo, S. J. *El Universo*. Madrid, Viernes 3 de abril de 1925. № 10204, año XXVI. P. 1–2.
24. Pedagogia social. *La Prensa*. Madrid, Viernes 17 de abril de 1925. № 5378, año XIX. P. 2.
25. Academia Catolica Universitaria. Ultima conferencia del padre Restrepo, S. J. *El Siglo Futuro*. Madrid, Viernes 24 de abril de 1925. № 5518, año XVIII. P. 3.